

УДК 347.23

Оксана Блажівська,

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри інтелектуальної власності юридичного факультету

Київського національного університету імені Тараса Шевченка,

суддя Господарського суду м. Києва

ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ РЕЧОВОГО ПРАВА ЗА ЗАГАЛЬНИМ ЦИВІЛЬНИМ УЛОЖЕННЯМ АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ 1811 РОКУ

У статті проводиться історико-правовий аналіз основних засад речового права за Загальним цивільним уложенням Австрійської імперії 1811 р. Охарактеризовано систему речового права, що складалася з права на: володіння, власності, застави, сервітуту і спадкування. Визначено поняття, підстави виникнення та припинення права володіння і права власності. Розкрито такі принципи: свободи права власності, про недоторканність права власності, свободи заповідального розпорядження. Розкрито такі способи набуття права власності як знахідка, скарб, прирощення. Охарактеризовано спадкове право, що виникало із: 1) волі спадкодавця чи заповідального розпорядження; 2) договору спадкування; 3) закону. Зроблено висновок про те, що вивчення історичної спадщини у сфері речового права за АЗЦУ є ефективним підґрунтям для реформування цивільного законодавства України, зокрема в контексті проведення адаптації національного законодавства до законодавства Європейського Союзу.

Ключові слова: речове право, право власності, право володіння, застава, сервітут, спадкове право, заповідальне розпорядження, заповідальний відказ.

Необхідність здійснення історико-правового аналізу речового права за Загальним цивільним уложенням Австрійської імперії 1811 р. (далі — АЗЦУ) зумовлена двома чинниками. По-перше, необхідністю врахування історичного досвіду кодифікації австрійського законодавства під час удосконалення чинного цивільного законодавства України. По-друге, в АЗЦУ одне із центральних місць посідає речове право, про що свідчить досить насичений зміст ч. II, присвяченої правовому регулюванню речових відносин. Зрозуміло, чому мала місце така увага до цього інституту: життя людей тісно пов'язано із речами, що забезпечують їх існування як біологічної істоти, а також забезпечують і визначають їх існування в соціумі. Відповідно, речове право «виступає свого роду мірилом, яке розподіляє зовнішній світ матеріальних речей на сфери «свого» та «чужого» [1].

В АЗЦУ речове право зводилось не лише до одного права власності, а до цілої системи речових прав (володіння, застава, сервітут, спадкування), окремі елементи якої тривалий час були невідомі нашій правовій системі (йдеться про часи

панування радянської правової ідеології). При цьому, незважаючи на те, що будь-яка кодифікація є продуктом історичного і культурного розвитку свого суспільства, та її неможливо відділити від цього суспільства [2], водночас про зворотне свідчать ідеї, закладені розробниками АЗЦУ, що знайшли відповідне місце у змісті найкращих світових кодифікацій, наприклад Німецькому цивільному уложенні та ін. У зв'язку з цим існує потреба здійснити історико-правовий аналіз речового права за АЗЦУ, що дозволить переглянути значення цієї кодифікації при вивченні походження і розвитку інституту речового права.

Слід зазначити, що історико-правові аспекти речового права загалом та окремих видів речей вивчали у працях з цивільного права такі науковці: А. З. Баранюк, О. В. Дзера, В. І. Нагнибіда, С. В. Нижний, А. А. Герц, В. П. Маковій та ін. Поміж дослідників цієї проблеми у сфері історії права слід назвати А. В. Журавель. Разом з тим, відсутні будь-які спеціальні дослідження речового права згідно з АЗЦУ. Тому це питання є акту-

альним і потребує самостійного вивчення, що є метою цієї наукової статті.

Основною базою для подальшого удосконалення цивільного законодавства в Австрії став Галицький цивільний кодекс 1797 р. Водночас цей кодекс був розглянутий ще тричі на основі подальших експертиз — у 1801—1806, 1808 і 1810 рр. Досвід застосування його у Галичині було узагальнено і 07.07.1810 р. схвалено, а патентом від 1 червня 1811 р. введено в дію на території всієї Австрії [3] під назвою Загального цивільного уложення Австрійської імперії. АЗЦУ набуло значення єдиного джерела цивільного права на всіх землях, що входили до складу Австрійської імперії. Слід зазначити, що на Тернопільщині він набув чинності лише з 01.02.1816 р., оскільки вона з 1809 до 1815 р. перебувала у складі Росії [4].

АЗЦУ створено на засадах пандектного права. За своєю структурою воно складалося зі вступу та трьох частин. У першій частині було розміщено норми про права осіб, друга частина присвячена правому регулюванню майнових і особисто-майнових прав, а у третій частині містилися загальні постанови, що належали до прав осіб і майнових прав. У свою чергу, частини поділялися на глави, які склалися зі статей. Усього АЗЦУ налічував 1502 статті.

Основним підґрунтям цивільного права виступало *речове право*. Такий висновок можна зробити із кількості статей, присвячених правому регулюванню речових відносин. Насамперед законодавець закріпив основні засади речового права, визначивши поняття та види речей.

Щодо поняття речі, то, як правильно зауважував З. М. Черніловський, АЗЦУ відтворює формулу римського права: «Річчю вважається усе те, що не є особою і слугує задоволенню людських потреб» (ст. 285) і, таким чином, поняттям речі охоплюються як чутливі, так і нечутливі об'єкти, не лише «речі у власному розумінні», а й також, як писав Гай, «юридичні відносини і права» [5].

Сутність речового права виявлялася через права на володіння, власність, застави, сервітуту і спадкування.

Право володіння визначалося як право особи утримувати річ під своєю владою чи під своєю охороною (ст. 309). До осіб, які не мали права самостійно набувати володіння, належали божевільні та діти.

Від їх імені набували речі у володіння опікуни чи піклувальники (ст. 310).

Відповідно до АЗЦУ володіння річчю могло бути законним і незаконним, що залежало від наявності чи відсутності законного титулу, підстави для набуття речі (ст. 316).

Особливе значення за тих часів надавалося *нерухомим речам*, про що свідчить набуття на них законного володіння лише через внесення до публічної книги (наприклад, земські, поземельні і міські книги) (ст. 321), а також припинення володіння шляхом погашення запису про ці права у публічній книзі (ст. 350). Відповідно право володіння на нерухомість належало виключно тому, хто був записаний як володілець речі (ст. 322).

Незаконне володіння, у свою чергу, поділялося на *добросовісне* і *недобросовісне* залежно від обізнаності щодо обставин, за якими річ, що перебувала у володінні, належала іншій особі (ст. 326). Відповідно, добросовісному володільцю належали такі права: споживати, користуватися і навіть знищувати річ; одержувати всі плоди і доходи від речі; на відшкодування витрат на утримання речі (статті 329—332). Недобросовісний володілець зобов'язаний був повернути усі одержані доходи від речі та відшкодувати потерпілому упущену вигоду внаслідок втрати речі (ст. 335).

Право власності законодавець пояснював як право, владу володіти сутністю і вигодами від будь-якої речі (тілесної і безтілесної) на власний розсуд і усувати від цього інших осіб (статті 355—356). Як зазначав З. М. Черніловський, поняття права власності стало результатом романтичного ставлення, що було породжене намаганням підкреслити відмову від будь-яких феодальних обмежень щодо розпорядження річчю. Постулюється не лише право розпорядження, а дещо багатого більше і при цьому нездійсненне на практиці: право розпорядження речами, аж до виключення будь-якого іншого посягання [6].

Розрізняли окремі види права власності: повне і неповне (ст. 357), спільне право власності, якщо неподільна річ належала спільно декільком особам (ст. 361).

У АЗЦУ закріплювався принцип про *свободу права власності*, яка означала, що власник мав право вільно розпоряджатися своєю власністю на річ, на власний розсуд користуватися чи не користу-

ватися своєю річчю, знищити річ, уступити іншому повністю чи частково, чи відмовитися від речі безумовно, тобто залишити її (ст. 362). При цьому право власності одержало позовний захист шляхом можливості пред'явлення позову про свободу власності (ст. 366).

У АЗЦУ одержав правове регулювання також принцип про *недоторканність права власності*. Водночас був виняток із цього принципу, що означав можливість вилучення речі проти волі власника: кожний член держави зобов'язаний був уступати за відповідну винагороду повне право власності на річ, якщо це вимагалось для спільної вигоди (ст. 365). Таке вилучення дістало назву «експропріація», а нині відоме як реквізиція.

На увагу заслуговують умови (способи) набуття права власності, до яких законодавцем було віднесено: захоплення (набувалися безхазяйні речі), прирощення, передання.

Значна увага у АЗЦУ була приділена такому способу захоплення як знахідка. Так, було закріплено правила про знахідку втрачених речей, прихованих речей, скарб. Наприклад, якщо протягом одного року не було заявлено законної вимоги щодо знайденої речі, тоді особа, яка знайшла річ, набувала право користування нею, а зі спливом строку давності одержувала її у власність (статті 391—392).

Інтерес становлять також правові наслідки знайдення *скарбу*. Насамперед про відкриття скарбу слід було повідомити місцевого намісника. Третя частина скарбу передавалася до державного майна. Із решти двох третин одну одержувала особа, яка знайшла скарб, а іншу — власник землі. Проте, якщо особа набула скарб при вчиненні недозволеної дії чи відшуквала скарб без дозволу власника чи приховала знахідку, тоді вона позбавлялася своєї частки на користь того, хто доніс, а якщо такого не було — на користь держави. Водночас не мали права на винагороду робітники, яких було найнято для пошуку скарбів (статті 398—401).

Іншим поширеним способом набуття права власності вважалося *прирощення*, що могло здійснюватися природою, мистецтвом чи обома разом (ст. 404). Таким чином розрізняли три способи прирощення: природний, штучний і змішаний. До *природного* відносили плоди землі (трава, гриби тощо), приплід тварин, острів, по-

кинута русло, налив, відірвана земля (статті 405—415). *Штучне прирощення* відбувалося шляхом переробки чужої речі, спорудження на своїй земельній ділянці будівлі із чужого матеріалу (статті 414—419). В якості прикладів *змішаного прирощення* законодавець називав такі: якщо поле було засіяно чужим насінням чи засаджено чужими рослинами, то таке прирощення належало власнику землі, якщо рослини пустили коріння; право власності на дерево виникло не за корінням, а за стовбуром (статті 420—421).

Відповідно до АЗЦУ речі, які перебували у власності, набувалися шляхом *передання* від власника до іншої особи (ст. 425). При цьому правовою підставою такого передання були договір, розпорядження на випадок смерті, судові рішення чи постанова закону (ст. 424).

Законодавець розрізняв також підстави припинення права власності: за волею власника, за законом і за судовим рішенням (ст. 444).

До складових елементів системи речового права у АЗЦУ було віднесено й *право застави*, що надавало вірителю право одержати від будь-якої речі задоволення, якщо зобов'язання не було виконано до певного строку (ст. 447). Розрізняли два *види застави*: 1) ручний заклад (застава рухомого майна); 2) іпотека чи поземельна застава (застава нерухомого майна) (ст. 448). Слід зазначити, що вказані правові категорії «заклад» і «іпотека», які нині добре відомі для кожного пересічного, було *уперше введено до кодифікованого акта Австрійської імперії*.

До речового права згідно, АЗЦУ було включено також *право сервітуту* як обов'язок власника на користь іншої особи що-небудь терпіти чи утриматися від будь-яких дій щодо своєї речі (ст. 472). Законодавець розрізняв поземельні та особисті сервітуту (ст. 476). Зокрема до поземельних сервітутів відносили домові і сільські сервітуту (статті 474—477). Прикладом особистого сервітуту називався сервітут проживання, тобто право користування житловими частинами будинку для своєї потреби (ст. 521).

Найбільш значну частину речового права становило *спадкове право*.

На увагу заслуговує поняття *спадкового майна чи спадкування* як сукупність прав і обов'язків померлого, оскільки вони не пов'язані із особистими відносина-

ми (ст. 531). На думку З. М. Черніловського, таким визначенням автори намагалися усунути суто феодальні посягання на пошану і привілеї, що присвоювалися спадкодавцю в силу його особистих заслуг [7].

У АЗЦУ розрізняли три підстави права спадкування, що виникало із: 1) волі спадкодавця чи заповідального розпорядження; 2) договору спадкування; 3) закону (ст. 555).

Спадкове майно чи склад спадщини — це сукупність прав і обов'язків померлого спадкодавця (ст. 531). Тобто до складу спадщини включалися не лише речові права, а й зобов'язання, які спадкодавець зобов'язаний був виконати зі свого майна (ст. 548). Разом із тим до спадкоємців не переходили грошові штрафи, щодо яких за життя спадкодавця не було винесено рішення (ст. 548).

У АЗЦУ було встановлено пріоритет волі спадкодавця над іншими підставами виникнення права спадкування, що виявлялася шляхом складання заповідального розпорядження.

Заповідальне розпорядження розкривалося як розпорядження, за яким спадкодавець надавав своє майно чи його частину, на випадок смерті, одному чи декільком особам, і яке могло бути відмінено (ст. 552). У свою чергу, заповідальне розпорядження могло виражатися через заповіт чи кодичілл. *Заповітом* називалося заповідальне розпорядження, яким призначався спадкоємець, а *кодичілл* містив лише інші розпорядження (ст. 555).

Законодавець встановлював *вимоги до заповідального розпорядження*:

1) воля спадкодавця повинна бути виражена конкретно, а не шляхом простої згоди на зроблену пропозицію (ст. 566);

2) волевиявлення повинно бути зроблено при здоровому глузді, обдумано і серйозно, без примусу, обману та істотної помилки (ст. 565). Тобто волевиявлення повинно бути обдуманим, конкретним і вільним. Відповідно в інших випадках таке волевиявлення вважалося недійсним (ст. 566);

3) спадкодавець повинен був володіти заповідальною дієздатністю, якою володіли люди, які досягли вісімнадцяти років;

4) дотримання форми здійснення волевиявлення заповідального розпорядження (ст. 577).

На особливий інтерес заслуговує можливість, надана подружжю, скласти *спільний заповіт*, де вони призначали себе чи інших осіб в якості спадкоємців. При цьому таке заповідальне розпорядження було віднесено до різновидів договорів дарування. Тому його не можна було відмінити за ініціативою одного з подружжя (ст. 1248).

Щодо форми волевиявлення, то заповідальне розпорядження могло бути здійснено поза судом чи у суді, письмово чи усно, письмово у присутності свідків чи без них (ст. 577). Законодавець акцентував увагу на тому, що у письмовому заповідальному розпорядженні для уникнення спорів корисно було вказати день, рік і місце його складання (ст. 578). Щодо кількості свідків, то зазначалося, що повинно бути не менш ніж три (ст. 579).

У АЗЦУ було передбачено *принцип свободи змісту заповідального розпорядження*. Так, спадкодавець мав не лише право вказати конкретного спадкоємця, а також назвати підспадкоємця на випадок смерті першого, другого підспадкоємця на випадок смерті першого підспадкоємця і т. д. Таке розпорядження у цьому законодавчому акті дістало назву *простої субституції* (ст. 604). Різновидом *простої субституції* вказувалося на *фідеїкомісарну субституцію*, що передбачала покладення на спадкоємця зобов'язання, щоб він прийняв спадщину передав після своєї смерті, чи в інших випадках, іншому обраному спадкоємцю (ст. 608).

Законодавець встановлював загальне правило про те, що спадкодавець наділявся правом на заповідальне розпорядження, яке він міг здійснити лише особисто. Тобто ніхто не мав права скласти заповіт за іншого. Батьки таким правом щодо своїх дітей також не володіли, навіть за їх нездатності до вчинення заповідального розпорядження. Водночас у АЗЦУ закріплювалася можливість батьків про встановлення *фідеїкомісарної субституції* щодо того майна, яке вони залишали своїм дітям (ст. 609).

У заповідальному розпорядженні спадкодавець мав право відказати майно, права, роботи та інші дії, що мали цінність, конкретній особі (*заповідальний відказ*) (ст. 655). При цьому обов'язок виконати відказ покладалася, за загальним правилом, на усіх спадкоємців, які спадкували за волею спадкодавця, залежно від їх спадкової частки (ст. 649).

Відповідно до АЗЦУ спадкодавець мав право обмежити своє заповідальне розпорядження будь-якою умовою, строком, дорученням чи будь-якою зазначеною метою (ст. 695). Розрізняли такі умови: позитивні і негативні, відкладальні і скасувальні (ст. 696). Разом з тим називалися умови, які взагалі не спричиняли настання правових наслідків, оскільки вважалося не постановленими. Наприклад, умова про вчинення неможливих чи недозволених дій (ст. 698), умова про обітницю безшлюбності спадкоємця чи відказоодержувача (ст. 700).

Незалежно від свободи змісту заповідального розпорядження законодавець закріпив перелік осіб, які мали право на *обов'язкову частку у спадщині*. Тому спадкодавець у заповіті зобов'язаний був наділити дітей (онуків і правнуків), а за їх відсутності — батьків (усіх висхідних) часткою у спадщині. При цьому розмір обов'язкової частки для кожної дитини становила половина того, що вона б одержала у порядку спадкування за законом (ст. 765), а для кожного з батьків — третина того, що вони б одержали у порядку спадкування за законом (ст. 766).

У АЗЦУ було встановлено *шість ліній спадкоємців за законом*. Так, до першої лінії належали діти з їх низхідними, до другої — брати і сестри з їх низхідними, третю лінію становили діди і бабки, брати і сестри батьків з їх низхідними, до четвертої належали прадіди і прабабки з їх низхідними, до п'ятої — прапрадіди і прапрабабки з тими, хто від них походить, до шостої — пращури і прапрапрабабки спадкодавця з тими, хто від них походить (ст. 731).

На особливу увагу заслуговує правове регулювання *права спадкування того з подружжя*, який пережив спадкодавця. Так, подружжю, незалежно від того, чи володів він особистим майном чи ні, належала спадкова частка, однакова з часткою кожної дитини, якщо дітей троє чи більше. Якщо ж залишилося дітей менш ніж троє — четверта частина спадкового майна. При цьому подружжю частка спадкового майна переходила не на праві власності, а у довічне користування, оскільки право власності залишалося за дітьми (ст. 757). Якщо дітей не було, а були інші спадкоємці за законом, то подружжя одержував необмежене право власності на четверту частину спадкового майна (ст. 758). Якщо ж не було ні роди-

чів спадкодавця усіх шести ліній, ні їх низхідних, тоді подружжю діставалася уся спадщина (ст. 759). А якщо й подружжя не було, тоді спадкове майно оголошувалося *вимороченим* і переходило у власність казни чи на користь тих осіб, які у силу державних постанов мали право на виморочну спадщину (ст. 760). Таким чином, як зазначав З. М. Черніловський, визнавалося обов'язковим спадкування для дітей і подружжя — принцип, засвоєння якого стало обов'язковим елементом історії буржуазного спадкового права, незважаючи на усі перепони, які він змушений був долати [8].

У АЗЦУ одержав детальне врегулювання *порядок прийняття спадщини*, оскільки «ніхто не мав права самовільно вступати у володіння спадковим майном» (ст. 797). Для цього особа зобов'язана була подати до суду заяву про прийняття спадщини, а також надати правову підставу своїх спадкових прав (ст. 799). Щодо строків для прийняття спадщини, то суд у випадку смерті спадкодавця на власний розсуд їх встановлював, керуючись водночас спеціальними правилами про судочинство (ст. 798).

Таким чином, проведений аналіз речового права згідно з АЗЦУ дозволяє зробити такі **висновки**.

1. З формуванням цивільного права виникає система речового права, що складається з права на: володіння, власність, заставу, сервітут і спадкування.

2. Особливе значення надавалося *нерухомим речам*, про що свідчить набуття на них права володіння і права власності лише через внесення до публічної книги (наприклад, земські, поземельні і міські книги), а також припинення володіння шляхом погашення запису про ці права у публічній книзі.

3. Право власності здійснювалося за принципами про свободу права власності, про недоторканність права власності.

4. Закріплювалися види застави: 1) ручний заклад (застава рухомого майна); 2) іпотека чи поземельна застава (застава нерухомого майна).

5. Формується спадкове право, що виникло із: 1) волі спадкодавця чи заповідального розпорядження; 2) договору спадкування; 3) закону. Закріплювався принцип свободи заповідального розпорядження.

6. Вивчення історичної спадщини у сфері речового права за АЗЦУ є ефективним підґрунтям для реформування ци-

вільного законодавства України, зокрема в контексті проведення адаптації національного законодавства до законодавства Європейського Союзу.

ПРИМІТКИ

1. Нагнибіда В. І. Речові права на чуже майно: досвід правового регулювання зарубіжних країн : монографія / В. І. Нагнибіда. — К. : НДІ приватного права і підприємництва АПрН України, 2009. — С. 5.
2. Реми Кабриак. Кодифікації / Кабриак Реми ; пер. с фр. Л. В. Головка. — М. : Статут, 2007. — С. 26.
3. Ткач А. П. Історія кодифікації дореволюційного права України / А. П. Ткач. — К. : Вид-во Київського ун-ту, 1968. — С. 62.
4. Худоба Н. В. Кодифікація австрійського права та особливості її застосування у Галичині (1772—1918 рр.) / Н. В. Худоба // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. — Серия «Юридические науки». — Т. 20 (59). — 2007. — № 2. — С. 295—299.
5. Черниловский З. М. Главные кодификации буржуазного гражданского права XIX в. / З. М. Черниловский // Очерки кодификации и новеллизации буржуазного гражданского права : сб. науч. трудов. — М., 1983. — С. 15—38.
6. Там само. — С. 18.
7. Там само.
8. Там само.

Блаживская Оксана. Историко-правовой анализ вещного права по Общему гражданскому уложению Австрийской империи 1811 года.

В статье проводится историко-правовой анализ основных принципов вещного права по Общему гражданскому уложению Австрийской империи 1811 г. Охарактеризована система вещного права: право владения, собственности, залога, сервитута и наследования. Раскрыты такие принципы: свобода права собственности, неприкосновенность права собственности, свобода завещательного распоряжения. Сделано вывод о том, что изучение исторического наследия в сфере вещного права является эффективным основанием для реформирования гражданского законодательства Украины, в частности в контексте проведения адаптации национального законодательства к законодательству Европейского Союза.

Ключевые слова: вещное право, право собственности, право владения, залог, сервитут, наследственное право, завещательное распоряжение, завещательный отказ.

Blazhivsky Oksana. Historical and legal analysis of property law on the Common Civil Code of the Austrian Empire in 1811.

In the article the historical and legal analysis of the basic principles of property law as a Civil Code of Austrian Empire in 1811. The system of property rights, which consisted of the following rights: ownership, property, mortgages, easements and inheritance. The concept, the basis of origin and termination of the right of possession and ownership. Reveals the following principles: freedom of ownership, inviolability of property rights, freedom of testamentary disposition. Revealed the following methods of acquiring title like finding treasure, increment. Characterized inheritance law that arise from : 1) the testator's will or testamentary disposition , and 2) the contract of inheritance, and 3) of the Act. It is concluded that the study of the historical heritage of the area of property law by Civil Code of Austrian Empire an effective basis for the reform of the civil legislation of Ukraine, particularly in the context of approximation of national legislation with the EU legislation.

Key words: property law, property rights, ownership, lien, easement, the law of succession, testamentary disposition, legacy.